

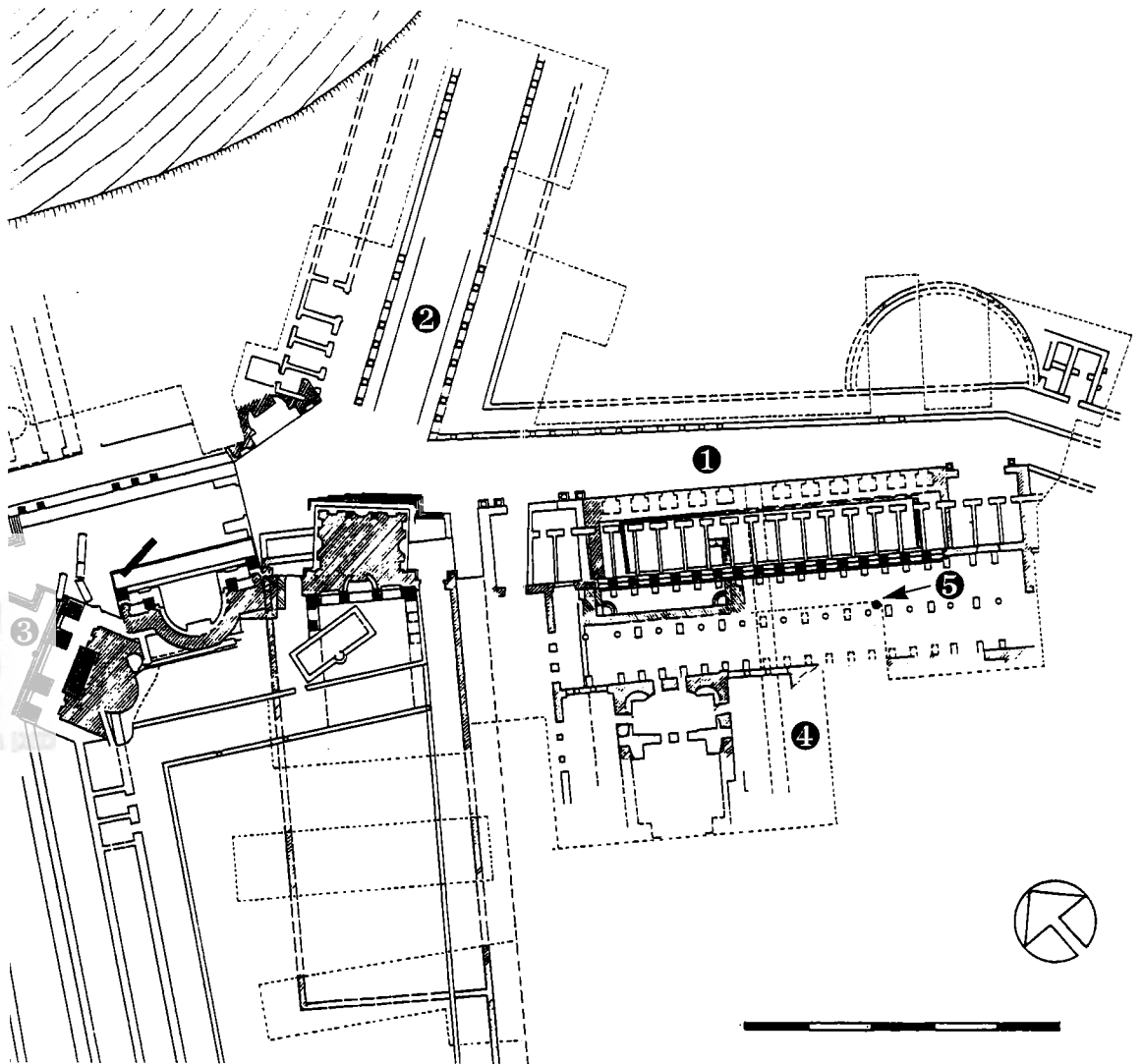
אליאס ח'מים

שתי כתובות בפסיפסי קיר מן התקופה האַמִּיית בבית-שאן

שני פסיפסי קיר נדירים שבהם כתובות בערבית נחשפו לאחרונה בבית-שאן (סקיתופוליס הרומית-ביזנטית; ביסאן הערבית) על ידי המשלחת הארכאולוגית מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים. פסיפסים אלו נחשפו מתחת למפולות של שער הכניסה לשוק האַמִּי שבדרום-מזרח המרכז העירוני, מרכז אשר קרס ברעידת האדמה של שנת 749 לספירה (איור 1).¹ באזור זה היה בתקופה הרומית רחוב מרוצף באבני בזלת, ובצדו הצפוני-המזרחי סטיו רומי המורכב משורת עמודים בגובה של כשבעה מטרים. למרגלות עמודים אלה היתה ברכת גוי רדודה שהשתרעה לכיוון הרחוב. בין הברכה לרחוב הפריד קיר בזלת עבה שגובהו פחות משני מטרים, ובו שורת חנויות קטנות מקורות בקשתות.

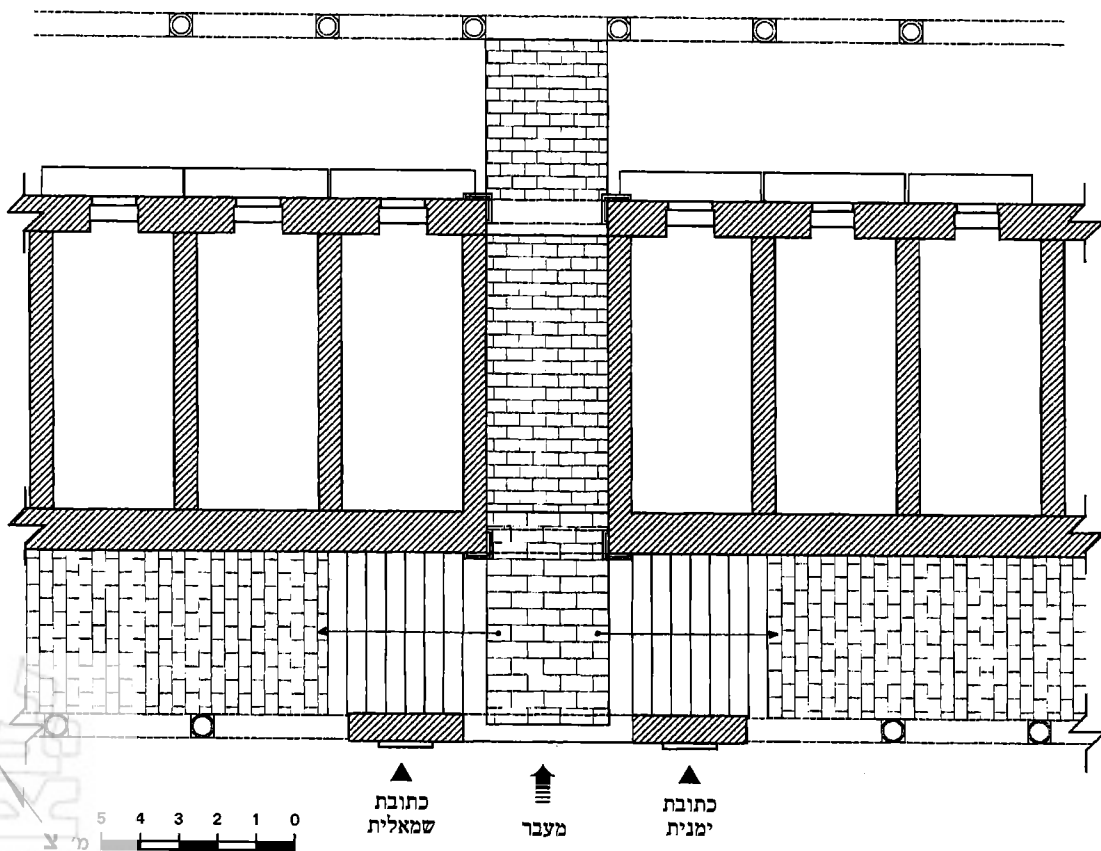
כראש החפירות בבית-שאן עומדים הפרופסורים יורם צפריר וגדעון פרסטר. תודתי נתונה להם ולצוות המשלחת, בו אני חבר, על האפשרות לפרסם כתובות אלה על הסיוע במהלך הכתיבה. החפירות בשטח שבו אעסוק להלן נהלו במשך העונות השונות בידי שושנה אגדי, הני אבו-חצירה, עודד רון, שולה חרד ושירה נהרי. התכניות והפירוש הסטרטיגרפי נעשו בעיקר על ידי בני ארובס. הצילומים נעשו בידי גבי לרון. השחזורים וציורי המחשב נעשו בידי בני ארובס ועל-ידי רוני שרייר מצוות השימור של רשות העתיקות בבית-שאן. אנשי צוות השימור הוציאו את הכתובות מאתרון ושקדו על שימורן ושחזורן. אני מודה לד"ר עמיקם אלעד שהקדיש לי מזמנו, קרא את המאמר, העיר על תוכנו והביא לידיעתי מראי מקום נוספים. כמו כן אני מודה לפרופסור משה שרון על שסמך ידו על קריאת הכתובות. למותר לציין כי האחריות לקריאה ולתרגום מוטלת עלי לבד. הכתובות הוצגו לראשונה בהרצאה במסגרת הקונגרס הארכאולוגי האחרון. תקציר ההרצאה הופיע בחוברת: הקונגרס הארכאולוגי העשרים ושלושה בישראל, ירושלים 1997, עמ' 7.

1 על תארוך רעידת האדמה לשנת 749 לספירה לפי המקורות ולפי העדות הנומיסמטית מבית-שאן ראה: י' צפריר וג' פרסטר, 'לשאלת תאריך "רעש שביעית"', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 357-362.

בעברו השני של סטיו העמודים היה בית־מרחץ רחב ידיים. בתקופה הביזנטית, עם תחילת המאה השישית, הוכנסו באזור זה שינויים יסודיים, ואלה הביאו לביטול ברכת הנוי, ובמקומה הוקם מבנה בסיליקאי גדול הכולל אולם מרוצף בפסיפס ושיש ומכוסה בגג רעפים, אשר ניצל את שורת העמודים כמשענת לקירוי. בין האבנים שנמצאו במפולת באזור התגלו שתי כתובות המציינות את הקמת המבנה בידי סילוואנוס, תושב העיר. על שמו של איש זה נקרא בפי החופרים הרחוב הביזנטי שנסלל בשטח זה מעל מפלס הרחוב הרומי 'רחוב סילוואנוס'. בשלב הבא, לאחר שחרב המבנה הבסיליקאי, נבנתה במקומו שורת חנויות מוארכת, ולפניה ניצב סטיו שנשען בחזיתו על אומנות ועל עמודי שיש שנשאו קשתות, כל זאת בסמוך לרחוב. בפרסומים קודמים תוארך מבנה החנויות לתקופה הביזנטית.

- איור 1:
 תכנית המרכז
 העירוני בבית־שאן
 רחוב סילוואנוס.
 ① בסמוך לו חנויות
 השוק האמיי
 ② רחוב הגיא
 ③ המקדש הרומי
 ④ בית־המרחץ
 המזרחי
 ⑤ מקום השער
 האמיי

איור 2:
השער האמיי,
מיקום הכתובות
והמעבר בין החנויות
לכיוון הרחוב

הסטיו הרומי נסתם ושימש בתור קיר אחורי לחנויות אלה. זמן מה לאחר הקמת החנויות הותקן ביניהן מעבר שכיוונו צפון-מערב - דרום-מזרח ולו שתי חזיתות (איור 2). החזית הפונה לדרום-מזרח של מעבר זה היתה מעין שער בנוי משתי אומנות אבן, ועל כל אחת מהן מסגרת אבן מעוטרת, בצורה מלבנית, ובתוכה כתובת פסיפס בערבית. השער שולב בין עמודי סטיו שנבנה בצדן האחורי של החנויות. שתי כתובות הפסיפס השתמרו במידה רבה ביותר (איור 3). חשיפתן של שתי כתובות אלה איששה את תארוכן של החנויות לתקופה האמיית.² הכתובת הראשונה, שנחשפה בשנת 1995, היתה

2 על העדכונים האחרונים בנוגע לשטח הנדון ועל תארוך החנויות לתקופה האמיית ראה: Y. Tsafir & G. Foerster, 'Urbanism at Scythopolis—Bet Shean in the Fourth–Seventh Centuries', *DOP*, 51 (in press) על מפעל הפירות בבית-שאן באזור החנויות הנדונות ראה: ג' פרסטר ו' צפיר, 'מרכז בית-שאן הקדומה - צפון, ג. הפירות האמפיתאטרון וסביבתו', ח"א, צא (תשמ"ח), עמ' 23; הנ"ל, 'מפעל הפירות בית שאן - 1988, צוות האוניברסיטה העברית, שם, צג (תשמ"ט), עמ' 41; הנ"ל, 'מרכז העיר (צפון), הפירות צוות האוניברסיטה העברית, צח (תשנ"ב), עמ' 28-22; הנ"ל, 'הפירות משלחת האוניברסיטה העברית בבית-שאן בשנים 1980-1994', קדמוניות, כז, 4-3 (תשנ"ה), עמ' 99-112; י' צפיר וג' פרסטר, 'מסקיטופוליס לביסאן: שינויים בתפיסת העיור של בית-שאן בתקופה הביזנטית והערבית', קתדרה, 64 (תמוז תשנ"ב), עמ' 3-30.

צמודה לאומנה הימנית של השער, אורכה שהשתמר 84 ס"מ ורוחבה 116 ס"מ בערך, המרחק בין שורותיה כ־15 ס"מ, גובה האותיות המקסימלי 13 ס"מ ועובי הקו בו צוירו האותיות 1.5 ס"מ לכל היותר. בכתובת ארבע שורות בכתב המכונה כופי. בשורה הראשונה מופיעה נוסחת ה'בסמלה', ובשלוש השורות הבאות – נוסחת 'א־שֶׁהאדה', היא העדות (איור 4):

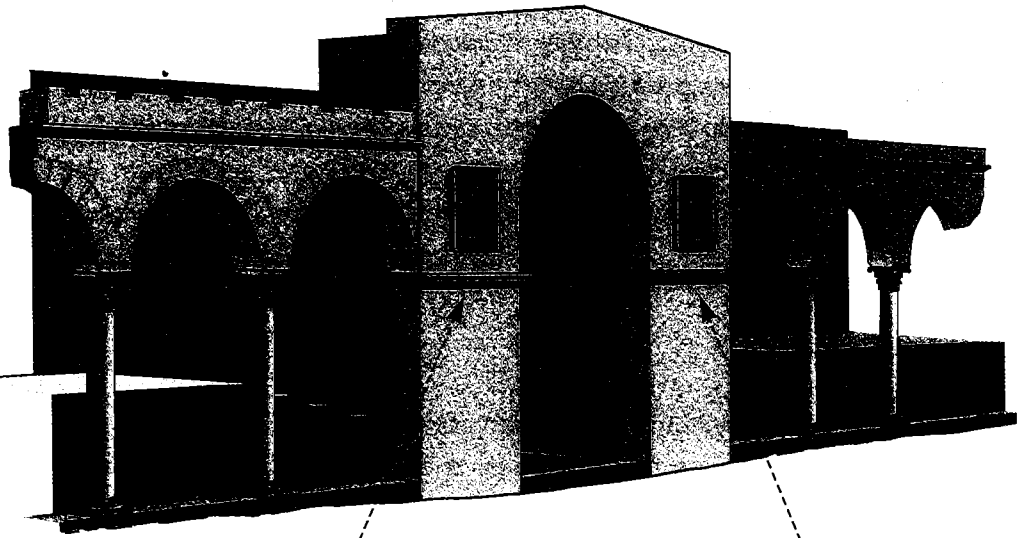
בשם אללה ה[רחמן הרחום	بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
אין אל מבלעדי אללה לבדו	لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ
אין שותף לו	لَا شَرِیْكَ لَهُ
מחמד שליח אללה	مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللّٰهِ

הכתובת השנייה נחשפה בשנת 1996 והיתה צמודה לאומנה השמאלית של השער. אורכה 135 ס"מ ורוחבה 120 ס"מ בערך, והמרחק בין שורותיה והגובה והעובי הממוצע של האותיות בה זהים לאלו שבכתובת הראשונה. בכתובת שבע שורות בכתב הכופי. בשורה הראשונה ובתחילת השנייה מופיעה שוב נוסחת ה'בסמלה', ובהמשך מופיעה הקדשה להקמת הבניין. השורה השביעית, ובה תאריך השלמת הבנייה, נהרסה ברובה ונתרו ממנה רק שרידים של המילה האחרונה (איור 5):

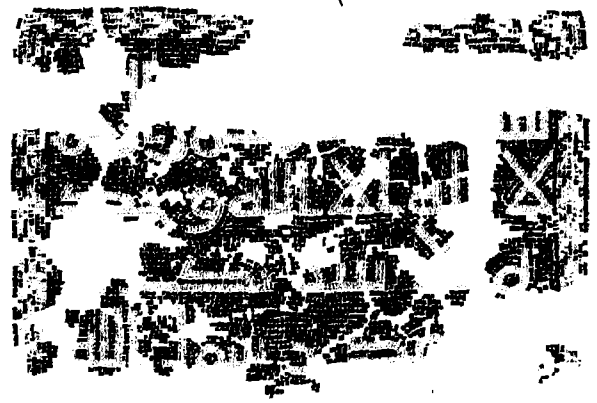
בשם אללה הרחמן	بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ
הרחום ציווה על זה	الرَّحِیْمِ اَمْرٌ بِهٰذَا
הבניין עבדאללה	اَلْبَنِيَّانِ عَبْدِ اللّٰهِ
השאם אמיר המאמינים	هٰشِمِ اَمِيْرِ الْمُؤْمِنِيْنَ
על ידי האמיר אסחק	عَلٰی يَدِيْ اَلْاَمِيْرِ اِسْحٰقَ
בן קביצה [הושלם(?) שנת	بِنِ قَبِيْضَةَ وَفِيْ/ی؟ سَنَةِ
[] ומאה	[] وَمَاةٍ

תיאור כללי

הפסיפסים הותקנו מקוביות זכוכית קטנות, בצפיפות ממוצעת של כמאה ושלושים קוביות לדצימטר מרובע. האותיות עצמן נכתבו בשורה כפולה וצפופה של קוביות מוזהבות העשויות מזכוכית שקופה בעלת גוון ירקרק; קוביות אלה כוסו בעלה זהב ומעליו הודבקה עוד שכבת זכוכית שקופה ודקה מאוד. הרקע סביב האותיות הוא בגוונים של כחול בהיר עד כחול כהה, היוצרים אפקט של כחול

איור 3:
שחזור החזית
הדרומית-המזרחית
של השער והסטיו
בצדן האחורי של
החנויות

איור 4 (מימין):
עיבוד ממוחשב של
כתובת הפסיפס
הימנית
איור 5 (משמאל):
עיבוד ממוחשב של
כתובת הפסיפס
השמאלית

עמוק, הכתובות והרקע נתונים בתוך מסגרת כפולה של אבני פסיפס בצבעים כהים מאוד המסודרות בקווים מקבילים. במרווח שבין קווי המסגרת, הנראים למעשה שחורים, מופיע עיטור צבעוני בדגם אידרה ברוחב של חמש קוביות פסיפס בערך. כל אחד מקווי דגם זה מורכב מקוביות פסיפס מאותו הצבע המסודרות לרוב בצמדים ויוצרות צורה של שלוש מדרגות תלולות בצורה פירמידלית. הגוונים המרכיבים את קווי הדגם הם: זהב, צהוב, ירוק, טורקיז, תכלת וכחול, והם חוזרים על עצמם באותו סדר. הדגם עצמו מתחיל מאמצע החלק התחתון, בצורת מעוין, ומשם זורם לשני כיוונים מנוגדים, ובפינות הוא פונה כלפי מעלה. בשתי הפינות העליונות פונה הדגם בחזרה כלפי פנים, ונפגש במרכז ויוצר דגם של X. המעבר ההדרגתי בין הצבעים מאפשר משחק של ניגודים בין אור לצל ויוצר תחושה של תנועה וזרימה של הדגם מלמטה כלפי מעלה.³

הטכניקה

הפסיפסים נתגלו כאמור מתחת למפולת אבנים ומנותקים מהן, כשפניהם כלפי מטה (איור 6). בחינת גב הפסיפס והחתכים של שברי הכתובות יש בה כדי ללמד כמה פרטים על הטכניקה שבה נעשו

איור 6:
מבט אל גב כתובת
הפסיפס השמאלית
כפי שנתגלתה
במפולת

3 הדגם המופיע במסגרות פסיפסי הקיר מבית-שאן אינו נפוץ. מסגרת דומה נמצאת בתחתית הקשת (soffit) של דלת הכניסה לאולם המערבי של המסגד האמיי בדמשק, ראה: A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, I, part 1, Oxford 1969, pl. 50, a and c. ייתכן שהמסגרת מדמשק שימשה מקור השראה לאמן הפסיפס מבית-שאן. מסגרת דומה אפשר למצוא בתיאור פסיפס מכנסיית הקבר, אשר השתמר בכתב-היד הסורי, רבולה, המתוארך לסוף המאה השישית לספירה, ראה: C. C. Cecchelli, J. Furlani & M. Salmi, *The Rabbula Gospels*, Olten & Lausanne 1959, fol. 13a.

הכתובות. לפסיפסים היתה תשתית של שתי שכבות מטיח לבן. השכבה הראשונה, שכבת תשתית שטייחה את אבני הקיר, הונחה בשלב הראשון של הכנת הפסיפס. מטרתה היתה ליישר את הקיר ולאטום את החריצים בין האבנים על מנת לאפשר עבודה עדינה יותר בשלב הבא. על פני המטיח הזה, בהיותו לת, נחרטו חריצים אפייניים בדגם אידרה. מטרת החריצים היתה לאפשר אחיזה

טובה של שכבת המטיח הבאה, שהונחה אחרי שהשכבה הראשונה

התייבשה. את סימני החריצים יכולנו לראות בנגטיב על גב שכבת

המטיח השנייה, ששימשה בתור תשתית שעליה הונחו הפסיפסים.

על פני שכבה שנייה זאת סומנו רישומים בצבע, ויכול להיות שגם

בחריטה, כשהמטיח היה עדיין לת. רישומים אלו היוו קווים מנחים

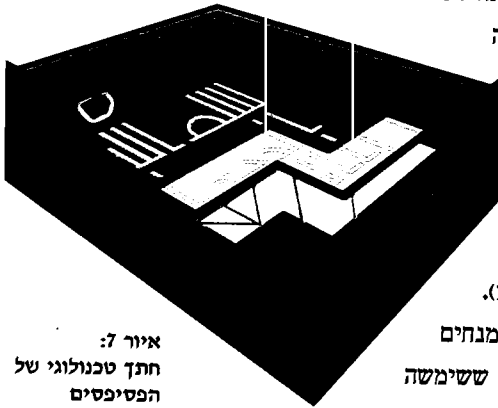
להתקנת הפסיפס. בתוך אחדות מהטביעות במטיח במקומות שבהם

נשרו קוביות הפסיפס נתגלו שרידי צבע של הרישומים הללו (איור 7).

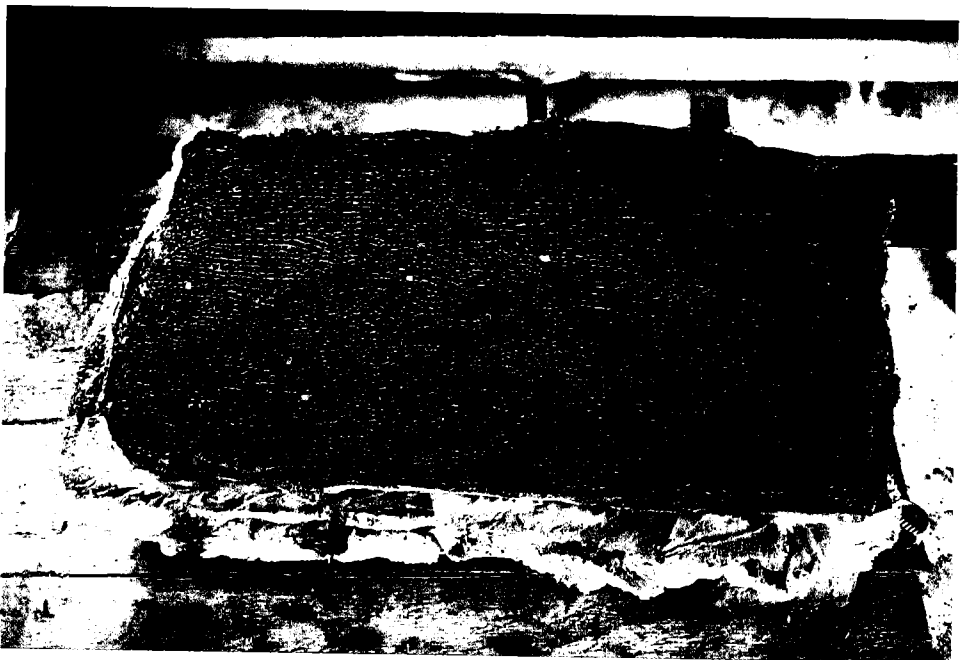
הפסיפסים הונחו אפוא על שכבת המטיח השנייה, לפי הקווים המנחים

שסומנו עליה. קוביות הפסיפס הונחו בעזרת תערובת דקה של טיח ששימשה

כחומר מלכד. ניתוח פני הפסיפס מראה שקודם הונחו קוביות הפסיפס המוזהבות

איור 7:
חתך טכנולוגי של
הפסיפסים
במסגרת האבן

איור 8:
קטע של כתובת
הפסיפס השמאלית
בעת השימור

שיצרו את האותיות, ולאחר מכן - שאר הקוביות, ששימשו לרקע. את זאת אפשר ללמוד מאופן שיבוץ של אבני הרקע מסביב לאותיות ובהתאם לקונטורים שלהן (איור 8). לא ברור אם האמן שעשה את הפסיפסים הוא שהכין את הרישומים המוקדמים על גבי המטיח, או שמא עשה זאת אדם אחר הבקי בכתיבה. לפי צורתן של מסגרות האבן המעוטרות, שהן חלק אינטגרלי מבניית אומנות

השער, ואשר תאמו במדויק את גודל הכתובות ששובצו בתוכן, נראה שבידי הבנאים וסתתי האבן אשר הכינו את המסגרות היו רישומים של הכתובות, או לפחות מידע על גודלן המדויק, בטרם החלה בניית השער (איור 9).

הכתובות

חלוקת הנוסח לשתי כתובות משני צדי השער היא ייחודית. אפשר לומר שהן מהוות את כתובת ההקדשה היחידה הידועה מהתקופה האמיית שנעשתה משני חלקים. כתובות ערביות דומות נכתבו בדרך כלל ברצף אחד, אם בלוח אחד שעליו כמה שורות ואם בשורה אחת רצופה. אבל בכל זאת השתמר בכתובות אלה הסדר המתבקש, כלומר קודם התפילה ולאחר מכן ההקדשה. צורת הנחתן משני עברי השער אפשרה

לפא מולן לקרוא תחילה את התפילה שהונחה מצד ימין, ולאחר מכן את המשך הכתובת, מצד שמאל, בהתאם לכיוון הקריאה בערבית. ובכל אופן גם מי שהחמיץ את התפילה מצד ימין והתחיל בקריאת הכתובת השמאלית, פתח בתפילה המקוצרת ה'בסמלה', החוזרת על עצמה, כמתחייב בתחילת כל כתובת ובתחילת כל מעשה. אחרי ה'בסמלה' באה בכתובת הימנית העדות (א'שהאדה), והיא מורכבת משני חלקים: הייחוד (א'תוחיד), המעיד על

איור 9:
סידור מקורב של
אבני המסגרת של
הכתובת השמאלית

קיומו של אל אחד, הוא אלה, שאין לו שותף, והשליחות (א'רסאלה) של הנביא מחמד. העדות נחשבת כידוע למצווה הראשונה במצוות היסוד של האסלאם ודי באמירתה כדי לקבל את דת האסלאם. העדות אינה מופיעה בקראן בצורתה זאת, אלא רק בקטעים הדומים מבחינת הלשון והתוכן. כתובת זאת היתה כנראה חסרה בחלקה התחתון, ולא נמצאה מסגרתה בחלק זה. על סמך אורך הכתובת השנייה, שכללה שבע שורות, ושהיתה אמורה לבוא במקביל ובמאוזן לכתובת הראשונה, יש להניח שגם בה אמורות היו להיות שבע שורות, וייתכן שהחלק החסר נהרס בפעילות שהיתה בשטח בתקופה מאוחרת יותר. ואכן בכתובות שונות מן התקופה האמיית נמצא המשך לחלק שלפנינו. הנוסחה המקובלת ביותר היא זו שהתחילה להופיע על מטבעות הרפורמה של הח'ליף האמי

עבד אלמלך בן מרוואן (65-86 להג'רה [685-705 לספירה]), ואשר מוזכרת פעמיים בקראן, בפרשת התשובה (ט, לג) ובפרשת המערכה (סא, ט). אנו מציעים אפוא נוסחה זו בתור השלמה לשלוש השורות האחרונות של הכתובת הראשונה מבית שאן:

[ارسله بالهدى ودين] [הוא שלח את שליחו עם אורח המישרים ודת]

[الحق ليظهره] [האמת להראות אותה עליון]

[على الدين كله] [על כל הדתות כולן]⁴

עבד אלמלך הרבה להשתמש בנוסחה זאת והפך אותה לדגל וגם לסיסמה במהלך ביסוסה של דת האסלאם ובמסע התעמולה שלו מול הנצרות,⁵ והיא המשיכה לשמש בימי שאר הח'ליפים מבני ביתו. הכתובת השמאלית פותחת שוב בנוסחת ה'בסמלה', ועל כן יכולה היתה כאמור לעמוד בפני עצמה ללא זיקה לכתובת הימנית. מיד אחר כך בא הצו לבניית הבניין, ללא שום פירוט על טיבו. הפועל בנה משמש בכתובות האמיות כדי להצביע על הקמת מבנה מחדש.⁶ צו הבנייה ניתן על ידי עבדאללה השאם אמיר המאמינים, כלומר הח'ליף (שלט 105-125 להג'רה [724-743 לספירה]). התואר עבדאללה, הבא לפני השם הפרטי של הח'ליף, מופיע כמעט בכל הכתובות שבהן נזכרים הח'ליפים מבית אמיה – מאז ימיו של מעאוויה, מייסד השושלת, ובא לצייץ צניעות וכניעה לאל.⁷ התואר אמיר המאמינים התקבל על ידי

4 תרגום י"י ריבלין. בפסוק זה יש עוד שלוש מילים: ولو كره المشركون (ואם גם מאסו המשתפים). אך בנוסחו המלא הוא ארוך מכדי להיכתב בצורה נאה בשלוש שורות. לכתובות שבהן נוסח דומה ומלא של פסוק זה מן התקופה האמיית ראה: M. Van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, II: Jérusalem: 'Haram', Cairo 1927, p. 250, no. 217; E. Comb, J. Sauvaget & G. Wiet, *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, I, Cairo 1931, p. 22, no. 25. בכתובות על דיגרי הוהב מן התקופה האמיית מופיע אותו הנוסח ללא שלוש המילים האחרונות. לעומת זאת מופיע הנוסח השלם על הדרהמים מאותה התקופה.

5 על משמעות כתובות אלה מימיו של עבד אלמלך ראה בניתוח הכתובות בכיפת הסלע אצל: O. Grabar, 'The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem', *Ars Orientalis*, 3 (1959), pp. 52-60; idem, *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem*, Princeton 1996, pp. 65-71

6 השימוש בצו הבנייה מופיע בהקשר של הקמת כמה מבנים מחדש, כך למשל בכתובת ההקדשה בכיפת הסלע: 'בנה כיפה זאת עבדאללה'. על פרסום הכתובת ודיון במשמעות מן הפועל בנה ראה: ון ברשם (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 229-241, מס' 215, איור 35; ג, לוח XIII. כתובת זו מופיעה אצל: קום, סובג'ה ווייט (לעיל, הערה 4), א, עמ' 8-9, מס' 9. וראה שם עוד שתי כתובות בנייה של אלוליד בן עבד אלמלך: עמ' 12, מס' 12 וכתובת עמ' 16-17, מס' 18, וזו כתובת ההקדשה לבניית המסגד האמיי בדמשק ונאמר בה: '...ציווה על בניית המסגד הזה והריסת הכנסייה שהיתה בתוכו עבדאללה אלוליד'. על כתובת הקדשה על כותרת מאלמוקר, שבה נכתב 'ציווה על בניין ברכה זאת עבדאללה יזיד', ראה: L.A. Mayer, 'Note on the Inscription from al Muwaqqar', *QDAP*, 12 (1946), pp. 73-74, pl. XXIII, 1

7 הראשון שהשתמש בתואר עבדאללה היה הנביא מחמד עצמו, ובעקבותיו אומץ התואר על ידי הח'ליפים. הכתובת הראשונה שבה מוזכר שם של ח'ליף היא כתובת מעאויה ביוונית, משנת 42 להג'רה, שנמצאה בחמת גדר, ובה כבר מופיע לפני השם הפרטי שלו התואר עבדאללה. ראה: J. Green & Y. Tasfir, 'Greek Inscriptions from Hammat Gader: A Poem by the Empress Eudocia and Two Building Inscriptions', *IEJ*, 32 (1982), p. 94-96, pl. II, A (Inscription no. 3); I. Hasson, 'Remarques sur l'inscription de l'époque de Mu'awiya à Hammat Gader', *ibid.*, p. 100. גם בכתובת אחרת של מעאויה, משנת 58 להג'רה, הפעם בערבית, שנמצאה על סכר בטאאף שבאזור הקג'אז, הוזכר התואר עבדאללה לפני שם הח'ליף. ראה: G.C. Miles, 'Early Islamic Inscription Near Taif in the Hijaz', *JNES*, 7 (1948), p. 237, pl. XVIII, A

כל הח'ליפים, החל מימיו של הח'ליף עמר בן אלח'טאב.⁸ הצו להקמת הבניין יצא לפועל על ידי האמיר אסחק בן קביצה, שהיה מושל ג'נד אל'ארדן בתקופת שלטונו של השאם.⁹ אחרי שם המושל צוין תאריך הבנייה.¹⁰ לצערנו נהרס חלקה העיקרי של השורה שבה היה תאריך הבנייה, ושרדו ממנה רק שברים בודדים, ובעזרתם אפשר לשחזר את המילה האחרונה של התאריך, דהיינו 'שנת [] ומאה' להג'רה.

אסחק בן קביצה בשירות הח'ליפים האמיים

המקורות ההיסטוריים אינם מציינים מתי מינה השאם את אסחק בן קביצה למושל ג'נד אל'ארדן. אבל מוזכרים בהם התפקידים השונים שנשא בהם. בהיותו קרוב משפחה לח'ליפים מהענף של עבד אלמלכ - אביו קביצה בן ד'איב אלח'זאעי היה יועצו וגיסו¹¹ - הצליח להתקדם בסולם הדרגות הפקידותיות. אסחק בן קביצה מונה על המוסד לענייני החולים (דיואן א'זומא) בימיו של הח'ליף אלוליד בן עבד אלמלכ (שלט 86-96 להג'רה [705-715 לספירה]). עם העברת השלטון להשאם הוא מינה אותו על המוסד לענייני הצדקות (דיואן א'צדקאת), וכנראה לאחר מכן למושל אל'ארדן.¹²

8 ראה: M.A. Shaban, *Islamic History, A.D. 600-750 (A.H. 132): A New Interpretation*, Cambridge 1971, pp. 56-57. על הבהרת היבטים מסוימים בהתהוות התואר הזה ומשמעותו ראה ביקורת של מ"י קיסטר על ספרו של שעבאן בתוך: המזרח החדש, כד (תשל"ד), עמ' 101-100; השווה גם: M. Sharon, 'The Birth of Islam in the Holy Land', idem (ed.), *Pillars of Smoke and Fire*, Johannesberg 1986, pp. 226-230.

9 אבן עסאכר, תאריח' מדינת דמשק (העתק מכתביד של בית-הספרים א'זאהריה שבדמשק), ב, עמ' 779-780. על תואר האמיר של אסחק בן קביצה ראה: אלמזי, תהדיב אלכמאל פי אסמאא א'רג'אל, ב, ביירות 1988, עמ' 469. לדברי אלמזי שמו של אסחק בן קביצה מוזכר בספרו של אבו אלחסין א'ראזי, 'שמות האמירים של דמשק' (ספר שלא השתמר). וראה עוד להלן, הערה 12.

10 בין השם אסחק בן קביצה לבין המילה 'שנה', ישנה מילה שאבד חלקה התחתון, ושניתן לקרוא אותה 'זפא'. בדרך כלל מופיעה מילת הקישור 'פי' לפני התאריך בכתובות מסוג זה, ואם כן התוספת של האות 'ו' לפני אינה נראית במקומה, ולכן ייתכן שנפלה טעות בכתבתה. אפשר ששלוש האותיות האלו מצטרפות לפועל בערבית 'זפא', שמשמעותו תם (לפי אבן מנזור, לסאן אלערב טו, ביירות 1956, ערך 'זפא', עמ' 398-401), אך פועל זה אינו אפייני לכתובות מעין אלה, ועם זאת אין לשלול אפשרות זאת על הסף. בכל מקרה המילה אינה מפריעה להבנת הכתובת בכללותה.

11 אבן סעד, א'טבאקת אלכברא ה, ביירות 1958, עמ' 176, 224, 233-234; א'טבר, תאריח' א'רסל ואלמלוכ, ב, ליידן 1964, עמ' 787, 837; אלג'השיארי, כתאב אלזורא ואלכתאב, קהיר 1938, עמ' 34; אבן חג'ר, תהדיב אתהדיב, ח, חידראבאד 1908, עמ' 346; אבן עסאכר (לעיל, הערה 9), יד, עמ' 392-394; אבן אלאת'יר, אלכאמל פי א'תאריח', ד, ביירות 1987, עמ' 234, 242.

12 דיואן א'זומא ידוע רק בזמנו של אלוליד, וכנראה לא היה קיים לפניו, ואולי בוטל אחרי תקופתו. אלוליד נודע בדאגתו לחולים ולנכים, ומסופר עליו שמינה לכל עיוור מדריך ולכל נכה - עוור, ושהיה הראשון שהקים בתי-חולים (בימארסטאן). ראה: אלעיון ואלח'דאקא, פי אח'באר אלח'קאק [למחבר אנונימי], ג, ליידן 1871, עמ' 4, 11-12; אבן אלפקיה, כתאב אלבלדאן, ביירות 1996, עמ' 157 (מהדורה עם פרקים חדשים שלא נכללו בהוצאת ליידן 1885); אלקלקשנדי, צבח אלאעשא פי צנעה אלאנשא, א, ביירות 1987, עמ' 491. אחרי תקופתו של אלוליד סופח דיואן זה כנראה לדיואן א'צדקאת, שטיפל, כפי שהיה קודם לכן, בענייני החולים והעניים, ראה: שעבאן (לעיל, הערה 8), עמ' 118-119. אסחק בן קביצה נבחר אם כן לניהול דיואן א'צדקאת בזמנו של השאם. על מינויו השונים ראה: אבן עסאכר (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 779. אבן עסאכר מוסיף ומוכיח שאלוליד אמר: 'אגרום לזה שהחולה יהיה נאהב במשפחתו יותר מהבריא'. וראה עוד: אבן חג'ר (לעיל, הערה 11), א, עמ' 247; א'ד'הבי, תאריח' אלאסלאם, ז, ביירות 1990, עמ' 26-27; אלמזי (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 469; אלג'השיארי (לעיל, הערה 11), כתאב, עמ' 60, ושם מוזכרת הידיעה המעניינת 'שהוא מונה על אחוות השאם באל'ארדן', ולא למושל אל'ארדן.

באותם ימים עמד בראש השבטים של ג'נד אלארדן עבאדה בן נסי אלכנדי, איש ידוע שם שנתמנה על ידי הח'ליף עבד אלמלכ לשופט (קאדי) בג'נד אלארדן, וקבע את מושבו בטבריה בירת הג'נד.¹³ בימי הח'ליף עמר בן עבד אלעזיז (שלט 99-101 להג'רה [717-720 לספירה]) נתמנה עבאדה למושל על ג'נד אלארדן,¹⁴ וסביר להניח שהמשיך לכהן בתפקיד זה אף בתקופתו של השאם.¹⁵ נראה שהשאם לא הדיחו מתפקידו זה כל עוד לא היתה סיבה מוצדקת לכך, מתוך התחשבות במעמדו הרם באזור שמשל בו.¹⁶ לא ברור עד מתי החזיק עבאדה בן נסי בתפקידו זה, אך ידוע שהוא נפטר בשנת 118 להג'רה (736 לספירה).¹⁷ ייתכן אפוא מאוד שבשנה זו התמנה אסחק בן קביצה למושל ג'נד אלארדן. באופן היפותטי אפשר אם כן לצמצם את התקופה שבה כיהן בן קביצה כמושל תחת שלטונו של הח'ליף השאם לשבע שנים בלבד – מתאריך מותו של עבאדה בן נסי בשנת 118 להג'רה (736 לספירה) עד לתאריך פטירתו של השאם בשנת 125 להג'רה (743 לספירה); במהלך שנים אלה השלים אסחק בן קביצה את בניית השוק והתקנת הכתובות בבית-שאן.

תאריך הכתובות

התאריך בכתובות הערביות הקדומות מתחיל בספרות הקטנות ומסתיים בגדולות. המילה 'ומאה' שנשמרה בסוף כתובת ההקדשה מתחילה באמצע השורה האחרונה של הכתובת ונמתחת עד לסופה, ולא נותר לפניה מקום יותר מאשר למילה אחת. בהתחשב בכך שהכתובת תוכננה היטב לפני התקנתה, עד לפרטים הקטנים של הפרופורציות והמקצב של האותיות והמילים שבה, קשה להניח שנדחסו לפני המילה 'ומאה' עוד שתי מילים. מהו התאריך בין השנים 118 לבין 125 להג'רה המורכב משתי מילים? האפשרות היחידה המתאימה היא שנת 120 להג'רה (דצמבר 738-דצמבר 739).¹⁸ מסתבר על כן כי בניית השוק האמיתי החדש של בית-שאן הושלמה בשנה זו. השלמת הבנייה היתה

- 13 אבן חג'ר (לעיל, הערה 11), ה, עמ' 113; אבן עסאכר (לעיל, הערה 9), ה, עמ' 783; א-ד'הבי (לעיל, הערה 12), ז, עמ' 390-391; אלמוזי (לעיל, הערה 9), יד, עמ' 194, 197.
- 14 הח'ליף עמר בן עבד אלעזיז רצה לאחד את תפקידי השופטים עם אלה של מושלי הג'נדים בזמנו, ראה: אבו זרעה, תאריך', בגדאד 1973, עמ' 202. על מינויו של עבאדה בן נסי למושל אלארדן בזמנו של עמר בן עבד אלעזיז, ראה: ח'ליפה אבן ח'יאט, תאריך', בגדאד 1967, עמ' 330; אבן עסאכר (לעיל, הערה 9), ה, עמ' 873; אלמוזי (לעיל, הערה 9), יד, עמ' 197.
- 15 אלבח'ארי, כתאב א-תאריך' אלכביר, ג, 2, בייירות 1986, עמ' 95, לדברי אלבח'ארי 'עבאדה בן נסי א-שאמי אלכנדי אלארדני עומד בראשם [של אנשי אלארדן]'. וראה עוד: אבן עסאכר (לעיל, הערה 9), ה, עמ' 873. ושם מובא סיפור שבו שואל הח'ליף השאם: 'מי עומד בראש השבטים של אלארדן?', ונענה: 'עבאדה בן נסי'.
- 16 ראה: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א, ירושלים 1983, עמ' 95-96. לדברי גיל 'מבין האנשים אשר הופקדו בידיהם השלטון בארץ, נמצאים בשורה הראשונה אנשי משפחת הח'ליפים או ראשי השבטים שהשתתפו בכיבושים או שישבו בארץ-ישראל'. על שיטת מינוי מושלי המחוזות והדחתם בתקופה האמיתית בכלל ובתקופתו של השאם בפרט ראה: ח' עת'אמנה, 'אנסאב אלבלאד-ריי, השאם אבן עבד אלמלכ', חלק ראשון, א, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1981, עמ' 200-203.
- 17 ח'ליפה אבן ח'יאט, כתאב א-טבאקאט, בגדאד 1967, עמ' 310; הנ"ל (לעיל, הערה 14), ב, עמ' 363-364; אבן סעד (לעיל, הערה 11), ז, עמ' 456; אבן חג'ר (לעיל, הערה 11), ה, עמ' 114; אבן עסאכר (לעיל, הערה 9), ה, עמ' 876; אלמוזי (לעיל, הערה 9), יד, עמ' 198; א-ד'הבי (לעיל, הערה 12), ז, עמ' 391.

כאמור על ידי בניית הסטיו בחזית הפונה לדרום-מזרח, סטיו הכולל את השער שעליו הוצבו הכתובות. אין לנו לפי שעה מידע ברור מתי החלה בניית השוק. מן החפירה עולה הרושם שראשית הבנייה חלה זמן לא רב לפני השלמת השוק, כפי הנראה בימי שלטונו של השאם עצמו. השוק קרס כעבור אחת-עשרה שנים ברעידת האדמה העזה שזעזעה את בית-שאן וחלקים ניכרים מהארץ.

שמו של אסחאק בן קביצה התנוסס גם על כתובת פסיפס שהיתה בארמון האחוזות בעכו, ואשר צוטטה בחלקה אצל אלג'השיארי: '... ממה שנעשה על ידי אסחאק בן קביצה'.¹⁹ לא הכתובת ולא הארמון שרדו, אבל ניתן לשער שכתובת זו דמתה הן בתוכנה והן בצורתה לכתובות הנדונות מבית-שאן. ידוע לנו מהמקורות על בנייתה המחודשת של עכו, לאחר חורבנה, בידי השאם (ראה להלן). כתובת עכו מלמדת שבניית העיר נעשתה בחלקה תחת פיקוחו של בן קביצה, שמילא תפקיד דומה בבניית השוק בבית-שאן. עכו שימשה עיר נמל לג'נד אלארדן, וקרוב לוודאי שהיתה בקשרי מסחר הדוקים עם בית-שאן, ודרכה אפשר היה לשלוח סחורות אל מעבר לים ולהפך.²⁰

כתובות ערביות אשר שרדו בפסיפסי קיר מן התקופה האמיית הן נדירות ביותר. בכיפת הסלע שרדה כתובת הפסיפס היחידה מהתקופה הזאת. כתובת זאת נמצאת בשורה אחת, שאורכה כמאתיים וארבעים מטר, על גבי מתומן הביניים של מבנה כיפת הסלע בירושלים. היא עשויה מקוביות זכוכית מוזהבות, בעובי של ארבע קוביות לאות, על רקע טורקיז. פסיפסים אלו נעשו בימי עבד אלמלכ ומתוארכים לשנת 72 להג'רה (691 לספירה).²¹

כתובות פסיפס בזהב על רקע כחול היו בשלושת המסגדים שבנה אלוליד בן עבד אלמלכ - המסגד האמי בדמשק, מסגד אלאקצא²² בירושלים ומסגד הנביא באלמדינה. כתובות אלה לא השתמרו אף לא באחד משלושת המסגדים, אבל ידוע לנו מהמקורות על כתובות ההקדשה של אלוליד שהיו במסגדים של אלמדינה ודמשק. הראשון שציטט את כתובת ההקדשה במסגד שבדמשק היה אלמסעודי, והוא מציין שכתובת הפסיפס כתובה באותיות זהב על רקע כחול, ומופיע בה התאריך של שנת 87 להג'רה (707 לספירה).²³ א-טברי הזכיר את כתובת ההקדשה בפסיפסי קיר במסגד

19 לדברי אלג'השיארי שמו של אסחאק בן קביצה היה על ארמון 'א-צבאח', מילה שמשמעותה אינה ברורה בהקשר זה והמהדיר מציע לקרוא 'א-ליאע', כלומר האחוזות. ראה: אלג'השיארי (לעיל, הערה 11), עמ' 60. לאותה כתובת ראה: קום, סובג'ה ווייט (לעיל, הערה 4), א, עמ' 26, מס' 32.

20 ק' כאהן, האיטלסאם, מלידתו עד תחילת האימפריה העת'מאנית, תרגם ע' קופלביץ, תל-אביב 1995, עמ' 226. כאהן רואה בנמל של עכו אחד הנמלים העיקריים של אזור א-שאם (סוריה הגדולה) בתקופה האמיית. לדברי זיאדה עכו שלטה בתקופה האמיית בסחר של עמק יזרעאל (מרג' בן עאמר), בבקעת הירדן (ג'ור אלארדן - שבו נמצאת בית-שאן) ו'במה שבא אחריה'. ראה: נ' זיאדה, ערביאט, לונדון 1994, עמ' 131.

21 Margaret Van Berchem, 'The Mosaic of the Dome of the Rock in Jerusalem and the Great Mosque in Damascus', קרטול (לעיל, הערה 3), א, 1, עמ' 213-372. ושם, עמ' 220, מעידה ון ברשם שצבע הפסיפס לאחר ניקויו הוא ירוק בהיר. לעומתה ראה מקס ון ברשם את הצבע בתחילת המאה ככחול כהה. ראה: ון ברשם (לעיל, הערה 4), בעמ' 228.

22 הוויכוח בשאלת מועד בנייתו של מסגד אלאקצא התעורר לאחרונה בספרו של ע' אלעד, המשיך את בנייתו לעבד אלמלכ אבל אינו שולל את האפשרות שאלוליד הוא שקייש אותו בפסיפסים. ראה: A. Elad, Medieval

Jerusalem and Islamic Worship, Leiden 1995, p. 35-39

23 אלמסעודי, מרוג' א-די'הב ומעאדן אלג'והר, ג, ביירות 1970, עמ' 366. לאותה כתובת ראה: קום, סובג'ה ווייט (לעיל, הערה 4), א, עמ' 16-17, מס' 18.

שבאלמדינה, שבה הופיע שמו של אלוליד, והוסיף כי לימים הוחלף שמו בשם הח'ליף העבאסי אלמהדי.²⁴ עוד תיאור של המסגד באלמדינה נמצא אצל אבן עבד רבה, והוא הזכיר רצועת כתובת בת חמש שורות, בזהב על רקע כחול, בעובי של אצבע לאות – בכתובת זו הובאו הסורות (הפרקים) הקצרות שבסוף הקראן.²⁵ הכתובות במסגד באלמדינה נכתבו בידי ח'אלד בן אבי אלהיאג', אחד הקליגרפים הידועים בזמנו, שמונה על ידי אלוליד לכתוב לו קראנים וכן נתבקש לכתוב עבורו את הכתובות במסגד;²⁶ סביר להניח שהוא שכתב לאלוליד את הכתובות גם בשאר המסגדים. לגבי מסגד אלאקצא אין לנו ידיעות על הכתובות שהיו בו, אבל בכל זאת ידוע לנו שהיה מעוטר בפסיפסים בדומה למסגדים בדמשק ובאלמדינה.²⁷

הכתב

עם הופעת הקראן ותחילת הבנייה המוסלמית הדתית המפוארת בתקופה האמיתית, נבחרו פסוקים מן הקראן לקשט את כותליהם של מבני הפאר החדשים. לכתובת פסוקים אלה נבחרו צבע זהב האצילי, שסימל אור, מלכות וסמכות, ולרקע נבחר הכחול, שסימל את המיסטי והאינסופי ויותר מכול את צבע השמים. משמעויות אלה של הצבעים באיקונוגרפיה של התקופה האמיתית נתקבלו באופן ישיר מהאמנות הביזנטית.

התפתחות הכתב הערבי במהלך המאה השביעית היתה מהירה ובאה לענות על הצרכים של מפעל איסוף הקראן והעתקתו שיוזם הח'ליף עת'מאן אבן עפאן. הכתב שהשתמשו בו להעתקת הקראן היה שונה ממקום למקום, אבל הכתב המרובע, שנקרא בפינו הכופי, על שם העיר כופה שבעראק, התקבל יותר מכולם, והפך לכתב המסורתי הרווח שבו הועתקו הקראנים במשך ארבע מאות השנים הבאות. אותו הכתב התקבל גם בחצר הח'ליפים. התפתחותו של כתב זה נמשכה במהלך התקופה האמיתית אבל ביתר אטיות.²⁸ עבד אלמלכ עשה שימוש אינטנסיווי בפסוקי קראן ערביים בכתב הכופי

24 א-טברי (לעיל, הערה 11), ג, עמ' 535. החלפת השם אלוליד בשם של אלמהדי מזכירה לנו את החלפת השם עבד אלמלכ בשם של אלמאמון בכתובת שבכיפת הסלע.

25 אבן עבד רבה, אלעקד אלפריד, ד, קהיר 1940, עמ' 296; על שחזור הקישוטים ומקומם של פסוקי הקראן בהם ועל כתובת ההקדשה של אלוליד במסגד אלמדינה, ראה: J. Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médin*, Paris 1947, pp. 66, 80, fig. 3

26 על עיטור המסגד באלמדינה בכתובות מהקראן והידיעות על הקליגרף של אלוליד, ראה: אבן אינדים, אלפהרסת, לייפציג 1871, עמ' 6. ושם גם מובא סיפור שלפיו עמר בן עבד אלעזיז (מושל אלמדינה בימיו של אלוליד ומי שפיקח על בניית המסגד) ביקש מקליגרף זה לכתוב לו קראן בדומה לכתובות שבמסגד אלמדינה, וכשנסתיימה העבודה התלהב עמר מהקראן, אבל החזירו בגלל מחירו הרב. N. Abbott, *The Rise of the North Arabic Script and its Kur'anic Development, with a Full Description of the Kur'anic Manuscripts in the Oriental Institute*, Chicago 1939, p. 54

27 על אוכור הפסיפסים שקשטו את מסגד אלאקצא ראה: קרסוול (לעיל, הערה 3), א, 2, עמ' 374. על עוד כתובת ערבית בפסיפס מהתקופה האמיתית – אבל על גבי פסיפס רצפה המתאר מחראב, שנחשף בבית ברמלה – הכתובה בכתב מרובע ובלתי מקצועי בשלוש שורות, ראה: M. Rosen-Ayalon, 'The First Mosaic Discovered in Ramla', *IEJ*, 26 (1976), pp. 104-119, pl. 23, c

28 אבוט (לעיל, הערה 26), עמ' 17-30; Y.H. Safadi, *Islamic Calligraphy*, London 1978, pp. 10-17

והעבירים אף לפסיפסים וללוחות הברונזה הרקועים שנכתבו בזמנו בצבעי זהב על רקע כחול, ואשר נתלו מעל שתיים מתוך ארבע דלתות הכניסה למבנה כיפת הסלע.²⁹ את השימוש הנרחב ביותר בפסוקי הקראן עשה עבד אלמלכ בעקבות הרפורמה שלו, שבמסגרתה הפך את השפה הערבית לשפת המנהל וטבע החל משנת 696 לספירה מטבעות ערביים שנשאו על גבם פסוקי קראן בכתב דומה לזה של כתובות הפסיפס ובלוחות הברונזה שבכיפת הסלע. הדמיון בין הכתובות ניכר הן בפרופורציות הזהות של המלים והן בעיצובן של האותיות המוארכות והנמוכות יחסית, ונראה שכל הכתובות הללו היה להן מקור השראה אחד – ספרי הקראן, של התקופה האמיית, שלא שרדו.³⁰

חיזוק לטענה בדבר הזיקה בין הכתובת של כיפת הסלע לספרי הקראן אפשר למצוא בצורה שבה נכתבו האותיות בכיפת הסלע, הנראית כחיקוי של הכתיבה בעט (קלם) העשוי מקנה בעל ראש רחב, הוא העט שבו נכתבו הקראנים.³¹ הדבר מתבטא בצורת האותיות, שהן עבות או דקות בהתאם למשיכת העט בצדו העבה או הדק.³² גם הניקוד היחיד במינו שבכתובת הפסיפס בכיפת הסלע³³ מאשש את הזיקה בינה לספרי הקראן – נקודות אלה נכתבו בקו אופקי דק המחקה את צורתן של ראש העט הדק והרחב, והן מופיעות מעל האותיות בצורה ארכאית, כמו בקראנים הקדומים ביותר הידועים לנו.³⁴

במבט ראשון בולט הדמיון בין כתובות הפסיפס מבית-שאן לכתובת בכיפת הסלע, אבל בהתבוננות בעין בוחנת מתגלה השוני ביניהן, שוני הנובע מהתפתחות שחלה בכתב במשך השנים. בכתובות מבית-שאן אין ניקוד ולא ניכרת בהן השפעת הכתיבה בקלם, חוץ מאותיות בודדות. השוני בין כתובות אלה לבין הכתובת בכיפת הסלע ושאר הכתובות מן התקופה האמיית מתבטא בסגנון המיוחד של כתיבת האותיות בצורה מדורגת, תופעה הידועה לנו מהכתב הכופי המאוחר יותר: כך במילה 'אללה' בסוף הכתובת הראשונה, תופעה דומה אפשר לראות באות 'ס' במלה 'רסול'. עוד תופעה

29 ון ברשם (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 246-255, מס' 216-217. אותן כתובות מובאות אצל: קום, סובו'ה ווייט (לעיל, הערה 4), א, עמ' 10-11, מס' 10-11. הלוחות נתלו מעל דלת הכניסה הצפונית ואחד מעל לדלת המזרחית. הם הוסרו ממקומם בשנת 1973 והועברו למשרדי הוקף שבמקום.

30 אין שום ודאות שנשמרו בידינו קראנים מן התקופה האמיית או מתקופה קודמת. ראה: אבוט (לעיל, הערה 26), עמ' 55.

31 על עשיית הקלם מקנה, על הכתיבה בו ועל מקור שמו ראה: אלקלקשנדי (לעיל, הערה 12), ג, עמ' 54-64; אבן א-ינדים (לעיל, הערה 26), עמ' 7-8, 20-21; J. Pederson, *The Arabic Book*, Princeton 1984, p. 69.

32 הכתובות בכיפת הסלע נדפסו לאחרונה בצילומי צבע עדכניים באיכות טובה, ראה: גרבר (לעיל, הערה 5), אירורים 38-49.

33 Ch. Kessler, 'Abd al-Malik's Inscriptions in the Dome of the Rock: a Reconsideration', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1 (1970), pp. 2-14, pls. 1-3. על הסיבה שבה מופיע הניקוד במקומות מסוימים ולא בכל הכתובת ראה: גרבר, (לעיל, הערה 5), עמ' 62; אבוט (לעיל, הערה 25), עמ' 39. תחילת השימוש בניקוד היתה ברבע האחרון של המאה השביעית, והדבר היה בימיו של הח'ליף מעאויה או הח'ליף עבד אלמלכ, והשתמשו בהם רק לניקוד הקראנים שנכתבו בכופית, ראה: A. U. Pope & Ph. Ackerman (eds.), *Calligraphy and Epigraphy*, Survey of Persian Art, II, Oxford 1939, p. 1711. אבן א-ינדים מוכיר שהראשון אשר הכניס את הניקוד לכתב הערבי היה אבו אלאסוד א-דואלי, בימיו של עלי בן אבי טאלב. ראה: אבן א-ינדים (לעיל, הערה 26), עמ' 39-40.

34 S. Blair, 'What is the Date of the Dome of the Rock?', J. Raby & J. Johns (eds.), *Bayt al-Maqdis: Abd al-Malik's Jerusalem*, I (Oxford Studies in Islamic Art, 9), Oxford 1992, p. 74. אבוט (לעיל, הערה 26), עמ' 38-39.

ייחודית לכתובות היא האות מ, הכתובה לפעמים בצורת חצי עיגול, בין אם היא באמצע מילה או בסופה. כשה-מ הסופית עגולה היא מסתיימת בזנב הנוטה כלפי מטה, לעומת הסיומת בקו ישר בכתובות האמיות האחרות. האות י האמצעית במילה 'א-רחים' מתעגלת במקצת בהתאם להתעגלות של האות מ, גם ה-י הסופית במילה 'ידי' עשויה מקו ישר שאינו מודגב מאחורי האות שלפניה כפי שאנו רגילים לראות בשאר כתובות התקופה. מושך את תשומת הלב העיצוב של האותיות ס ו-ח במילה 'אסחק' - הן באות זו מעל זו במקום זו ליד זו באותו מישור. במילה 'אלמאמני' נפלה טעות, אולי בגלל חוסר מקום, והאותיות נ ו-י נעשו מגוש אחד, בעובי של ארבע קוביות, בלי הפרדה ביניהן. בכתובות השונות מתקופתו של עבד אלמלכ, ובמיוחד באלה שבכיפת הסלע, ניכרת, כפי שהנחנו, השפעה של הכתיבה בספרי הקראן. כתובות הפסיפס במסגדיו של אלוליד נכתבו כאמור בידי קליגרף הקראנים שלו, ולכן גם בהן, אפשר לשער, ניכר דמיון לצורת הכתיבה בקראנים. אלוליד, כפי שמספר לנו אלג'השיארי, ביקש להכניס שינויים בצורת הכתב הממלכתי על מנת לפארו ולעשותו גדול יותר.³⁵ ייתכן ששאפה זו מצאה ביטוי גם בכתב בפסיפסים בתקופתו וגרמה לשינויים מסוימים בכתיבה. כתובות אלה מימי עבד אלמלכ ואלוליד נכתבו כאמור בזהב על רקע כחול או טורקוז ונועדו לקשט מבני דת, דבר שהשרה עליהן קדושה מסוימת. הכתובות מבית-שאן משקפות צעד נוסף בהתפתחות הכתיבה בפסיפסים לקראת סוף התקופה האמיתית, ומעידות על העתקת הטכניקה המיוחדת של הכתיבה בבנייה דתית אל תחומי הבנייה החילונית. השימוש בכתובות פסיפס בבית-שאן וכנראה גם בעכו בזמנו של אסחאק בן קביצה, ואולי אף במקומות אחרים, בא לפאר את הבנייה החילונית, להאדיר את שמו של הבונה באותיות זהב ולהבליט את הנוכחות המוסלמית במקום בשפת סמלים שמשמעותה מובנת לכול.

השוק האמיתי מימי השאם בבית-שאן

בניית השוק החדש בבית-שאן (ביסאן) בחלקה המאוחר של התקופה האמיתית מעידה על יזמה לפיתוח העיר ולעידוד הסחר שהתנהל בה במשך תקופה זאת. אין לנו די עדויות על מצב העיר ועל השינויים שחלו בה במהלך התקופה האמיתית.³⁶ יש לציין כי בתקופה זו היתה בית-שאן בירידה הדרגתית,

35 אלג'השיארי מזכיר שאלוליד ביקש שיכתבו לו ב'טומר' (פפירוס גדול) ובכתב 'ג'לילי' (כתב גדול שנעשה בעט עבה ושימש לאיגרות שנשלחו מטעם החליף לשליטים ולמלכים). ראה: אלג'השיארי (לעיל, הערה 11), עמ' 47. על צורת הכתיבה הזאת ראה: אבן א-נדים (לעיל, הערה 26), עמ' 8-9.

36 לא ידוע לנו מן המקורות על בית-שאן בתקופה האמיתית מכיוון שההיסטוריונים הערבים אינם מרבים להזכיר את העיר בית-שאן, אולי משום שקרסה ברעידת האדמה ולא שוקמה מאוחר יותר כעיר מסחר - דבר שהביא בעקבותיו כנראה ירידה דרסטית במעמדה. ייתכן שההיסטוריונים הערבים לא ידעו על מעמדה של העיר בתקופה האמיתית, ומכל מקום לא התעניינו בה במיוחד בתקופות מאוחרות יותר. למרות זאת, ממעט הידיעות על העיר, שהפכה החל מהתקופה העבאסית ואילך לעיירה חקלאית בעיקר, אפשר להבין שהיו בה תמרים משובחים, ושהיא הצטיינה, בדומה לשאר היישובים בבקעת הירדן (אלג'ור), בהפקת סוכר וצבע האנדיגו (א-ג'יל), שהוא חומר לצביעת בדים, וסיפקה לבדה אורז לכל ג'נד אלארדן וג'נד פלסטין, ראה: אלמקדסי, אחסן א-תקאסי פ' מערפה אלאקאליס, ליידין 1906, עמ' 162, 180, ושם, בהערות בעמ' 162, נכתב שהמים חוצים את העיר, ושהמסגד נמצא בתוך השוק. יאקות מציין שמספרים על שפע הדקלים שבה, ושהוא בעצמו לא ראה בה יותר משני דקלים, ומוזכר

תהליך זה החל כבר במחצית השנייה של המאה השישית לספירה ונמשך בתקופה האמיית.³⁷ בעת שנבנה השוק בעיר ביסאן כבר היו חלקים ניכרים של סקיתופוליס הביזנטית במצב של עזובה – רחוב סילוואנוס, הסיגמה והאגורה הביזנטית הפכו בתקופה האמיית לטרסות, בית-קברות ואזור תעשייה, בעיקר של כבשנים לעשיית קרמיקה. לשם מה היה צורך אפוא בעידוד הסחר וההתיישבות בבית-שאן בתקופה האמיית? כדי להשיב על שאלה זו יש לנסות ולבדוק את הגורמים החיצוניים, הרקע ההיסטורי והנסיבות הכלכליות שגרמו לכך, וכן את המגמות שאפיינו את הצעדים שנקטו השליטים האמיים כדי לזרז תהליכים בפיתוח הארץ ולהשפיע עליהם, ובפרט את גישתו של השאם בעניינים אלו.

בניית השוק בבית-שאן משתלבת במפעלי הבנייה השונים של האמיים בסוריה רבתי (א-שאם) בכלל ובארץ בפרט. במסגרת מפעלים אלה נבנו כידוע בירושלים המבנים המפוארים של כיפת הסלע, מסגד אלאקצא והארמונות שסביבם.³⁸ העיר רמלה נבנתה בידי סלימאן בן עבד אלמלכ כעיר בירה וכמרכז כלכלי לג'נד פלסטין. ערים אחרות שוקמו בתקופה זו, במיוחד אלו שבאזור החוף.³⁹ מפעלי בנייה נוספים היו לאורך גדות הכינרת, כגון הארמון, ששימש כנראה כאחווה, בתרבת אלמניה וחידוש בית-המרחץ שלידו,⁴⁰ א-צנברה⁴¹ והמרחצאות של אלחמה.⁴² בימי עבד אלמלכ נסללה הדרך שקשרה בין הערים הדרומיות של הארץ לירושלים. במבואות ירושלים עברה דרך זאת בשער הגיא (באב אלואד) ואבו ג'וש, ומירושלים המשיכה דרך ואדי קלט (אל בקעת הירדן ואולי עברה בבית-שאן), ומדרום הכינרת גמשכה לכיוון דמשק.⁴³ לאורך בקעת הירדן הוקמו חוות חקלאיות שהושקו בעזרת תעלות ו'בארות שרשרת', למשל בפצאל.⁴⁴ כמו כן ידוע שהוחל במפעל של חפירת תעלה גדולה בעמק הירדן בימי הח'ליף אלוליד השני (שלט 125-126 להג'רה [743-744 לספירה]).⁴⁵

שייצרו בה יין. ראה: יאקות, מעג'ם אלבלדאן, א, לייפציג 1868, עמ' 788. אבן אלפקיה מביא סיפור שלפיו, אחד מאנשי הח'ליף השאם שיבת, בנוכחתו, את תמריה של בית-שאן. ראה: אבן אלפקיה (לעיל, הערה 12), עמ' 70. להרחבה בנושא כלכלת בית-שאן בתקופה המוסלמית הקדומה ראה: ע' אלעד, הח'ליפה אבו אלעבאס אלספאה, המהדי העבאסי הראשון: בעקבות כתובת לא ידועה מבית-שאן, בתוך: ספר היוכל לכבוד משה גיל (בדפוס).

37 ראה לעיל, הערה 2.

38 מ' בן-דב, חפירות הר הבית, ירושלים 1982, עמ' 293-322.

39 גיל (לעיל, הערה 16), עמ' 86-89; ע' אלעד, 'ערי החוף של ארץ-ישראל בתקופה הערבית (640-1099 לספירת הנוצרים) על-פי מקורות ערביים', קתורה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 156-178. על רמלה: M. Rosen-Ayalon, 'The First Century of Ramla, Arabica, 43 (1996), pp. 250-263

40 O. Grabar et al., 'Sondages à Khirbet el-Minyeh', *IEJ*, 10 (1960), pp. 226-243

41 א-צנברה נמצאת מול עקבת אפיק, ובה ארמון שפקדו אותו מ'עאווה, מרואן בן אלחכם, עבד אלמלכ ואחרים, ראה: יאקות (לעיל, הערה 36), ג, עמ' 419; ל"א מאיר, 'א-צנברה', ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 169-170.

42 Y. Hirschfeld & G. Solar, 'The Roman Thermae at Hammat Gader: Preliminary Report of Three Seasons of Excavations', *IEJ*, 31 (1981), pp. 197-219

43 ון ברשם (לעיל, הערה 4), *Jérusalem: 'Ville'*, Cairo 1922, עמ' 17-21, איורים 1-4; M. Sharon, 'An Arabic Inscription from the Time of the Caliph Abd al-Malik', *BSOAS*, 19 (1966), pp. 367-372, pl. I

44 'פצאל', ח"א, מו (תשל"ג), עמ' 9-13. בארות שרשרת (פוגרות) מהוות שיטה מתוחכמת להפקת מי תהום ולהבאתם אל פני השטח בגרוויטציה, ללא שאיבה. שיטה זו מקורה בפרס והולכנסה בידי האמיים לארץ-ישראל.

ראה על כך: י' פורת, 'בארות שרשרת בבקעת הירדן', טבע וארץ, יב, ג (תשל"ל), עמ' 128-132.

45 גיל (לעיל, הערה 16), עמ' 90.

המפורסם במבנים הוא 'ארמון השאם' בח'רבת אלמפג'ר, שהוקם בסביבה חקלאית פורייה.⁴⁶ מלבד מפעלי הבנייה והפיתוח הכלכלי נקטו השליטים האמיים דרכים נוספות לבסס את שלטונם ואת מעמדם בארץ, שהיתה קרובה למעוזו שלטונם, וכדי לעודד התיישבות ועלייה לרגל: הם הקנו קדושה לערים שונות בארץ באמצעות הפצת חדית'ים (מסורות) שונים שנקשרו לערים אלו. הראשונה בערים הקדושות היתה כמובן ירושלים, שמעמדה כעיר קודש היה מבוסס דיו כבר בתקופתו של עבד אלמלכ. מושגי הקדושה עברו במשך התקופה האמיית לערים כמו חברון ואשקלון.⁴⁷ החדית'ים לא פסחו על ערים פחות קדושות, כמו בית-שאן, שבאחד החדית'ים, אשר נמסר בשמו של כעב אל-אחבאר, נאמר: 'הרוצה בפרנסה וברוחה עם יראת שמים יתיישב בבית-שאן'.⁴⁸ חדית' זה יכול לרמז על התעניינות בעיר מצד השלטון, והוא הופך על מנת לעודד את ההתיישבות בה לקראת סוף התקופה האמיית. חדית'ים אחרים הקשורים לבית-שאן מטרם היתה לרומם את מעמד העיר בעיני המאמינים המוסלמים.⁴⁹

לאחר כיבוש הארץ בידי המוסלמים המשיכו עסקי הסחר להתנהל בה בהיקף רחב, במיוחד אחרי שהאסלאם ביסס את שלטונו בארצות רבות והקים אימפריה מאוחדת ורחבת ידיים. השווקים שהיו בערים הביזנטיות בארץ המשיכו להתקיים גם בתקופה האמיית. בעת כיבוש הארץ התחלקו המוסלמים עם תושבי הערים הנוצרים בבתים, בכנסיות וכנראה גם בשווקים. באחת המסורות מסופר על עמר בן אל-ח'טאב שכאשר בא לירושלים חילק את השוק שבה בין הנוצרים למוסלמים.⁵⁰ בניית העיר רמלה בין השאר כמרכז כלכלי מעידה אף היא על תנופה בסחר באותה עת. במרכז העיר הוקם מסגד, וממנו נמשכו שווקים לצפון, לדרום, למזרח ולמערב, והם הגיעו עד לשערי העיר.⁵¹

בתקופה האמיית, חלה כאמור ירידה משמעותית במצבה של בית-שאן.⁵² עם זאת עדיין ניכרת בביסאן פעילות מסחרית ותעשייתית רבה. רבות מן החנויות שנבנו בתקופה הרומית-הביזנטית המשיכו את קיומן בתקופה זו. בנוסף לשווקים הקיימים יזם הח'ליף השאם, לקראת סוף התקופה האמיית, הקמת שוק חדש בעיר.

H.W. Hamilton, *Khirbit al-Majfar*, Oxford 1959 46

47 על ייחוס קדושה לערים בארץ בתקופה האמיית ראה: אבן עסאכר (לעיל, הערה 9), א, עמ' 339-343; גיל (לעיל, הערה 16), עמ' 83-84; ע' אלעד, 'הערות לתולדות אשקלון (בתקופה המוסלמית הקדומה)', ד' אפל (עורך), אשקלון: 4000 ועוד ארבעים שנה, א, תל-אביב 1990, עמ' 176-182.

48 אבן עסאכר (לעיל, הערה 9), א, עמ' 343.

49 בחדית'ים אלו נאמר כי בית-שאן היא לשונה של הארץ (לסאן אל-ארד), וכי המעיין שלה (עין אלפלוס) בא מגן-עדן ומוזכר בקראן, וכן שגרים בה שני צדיקים (אבדאל), מתוך ארבעים שבעולם שאם אחד מהם מת בא אחר במקומו. ראה: גיל (לעיל, הערה 16), עמ' 84. לדיון מפורט במסורות השונות המתייחסות לבית-שאן ראה: אלעד (לעיל, הערה 36).

50 ע' אלעד, 'מסורת ערבית קדומה על שוקי ירושלים', קתדרה, 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 31-32.

51 ג' לוח, 'רמלה האמיית - חידוש עירוני בארץ-ישראל - היבטים גאוגרפיים-היסטוריים', קתדרה, 79 (ניסן תשנ"ו), עמ' 32-40.

52 ראה לעיל, הערה 2. מרכז העיר של התקופה הרומית-הביזנטית עבר שינוי משמעותי החל מסוף התקופה הביזנטית ובתקופה האמיית. חלק מהעיר נוצל כאמור לצורכי תעשייה, וחלקה האחר, שעיקרו רחובות - שבחלקם הגדול היו חנויות מאז התקופה הרומית - נוצל לצורכי מסחר.

השאם היה מהבולטים בח'ליפים שהשקיעו במפעלי בנייה ופיתוח לשם קידום המסחר באזור א-שאם, שהיה המוביל בתחום הסחר בכל רחבי האימפריה האמיית.⁵³ הח'ליפים ומשליהם דאגו לנוחיות הסוחרים במסעותיהם ברחבי האימפריה והשקיעו הרבה בבניית דרכים וערים ובהקמת שווקים, ח'אנים וברכות מים לאורך הדרכים שהובילו אל אזור א-שאם וממנו.⁵⁴ שמו של השאם מתקשר להרבה מהאתרים והמבנים השונים שנחשפים לאחרונה בחפירות הארכאולוגיות בארץ, בירדן ובסוריה.⁵⁵

השאם שיקם את שתי ערי הנמל של ג'נד אלארדן, צור ועכו. במהלך פעולותיו לשיקומה של עכו ניסה להשתלט בכוח על חלק מנכסי אחת המשפחות המבוססות בעיר, משפחת אבו מעיט, אשר בבעלותה היו טחנות (קמח?) ומבנים ששימשו לה מקור הכנסה. משנכשל בביצוע מזימה זו העביר את המספנה מעכו לצור, והקים שם אכסניה ובנייני מסחר אחרים שמהם הפיק רווחים.⁵⁶ אחד ממפעליו של השאם לשיקום ערי החוף היה בניית הכפר לאב שבין קיסריה וחיפה.⁵⁷ בראש דאגותיו של השאם עמדה הדאגה לאוצר המדינה.⁵⁸ בין דרכי הפעולה שנקט להגדלת נכסי המדינה היו הכבדת נטל המסים, הקמת פרויקטים כלכליים והרחבת השטחים החקלאיים באמצעות הכשרת קרקעות שוממות וייעול שיטות העיבוד החקלאי. הוא עודד למשל ייבוש ביצות וחפירת תעלות מים להשקיה.⁵⁹ השאם גם ידע לנצל יפה את תנאי השוק והעלה מפעם לפעם את מחירי היבולים שהופקו באחוזותיו הפרטיות.⁶⁰ כדי לשלוט בתנאי המסחר הוא בנה ושיפר שווקים בערים

- 53 השאם חפר בארות מים בדרך בין מכה לאזור א-שאם, והיה לו עניין רב בחפירת תעלות ובבניית ארמונות ומחסנים, וכן השקיע בהבטחת יציבותן וביטחונן של השיירות, ראה: אבן אלפקיה (לעיל, הערה 12), עמ' 157; אלמסעודי (לעיל, הערה 23), ד, 1973, עמ' 41.
- 54 ראה: זיאדה (לעיל, הערה 20), עמ' 131-145 (פרק זה מוקדש לנושא הסחר של אזור א-שאם בתקופה האמיית); עת'אמנה (לעיל, הערה 16), חלק ראשון, ב, עמ' 138-140.
- 55 על מפעלי הבנייה של השאם, ראה: קרסוול (לעיל, הערה 3), א, 2, עמ' 498-577; F. Gabrieli, 'Hisham', *EP*², pp. 493-495.
- 56 מפעל השיקום של השאם בעכו מוזכר אצל: יאקות (לעיל, הערה 36), מעג'ם, ג, עמ' 708; אלבלאד'רי, כתאב פתוח אלבלאדאן, ביירות 1957, עמ' 161. אלבלאד'רי מביא את סיפור ניסיונו של השאם לרכוש את הנכסים האלה, ומציג את כישלונו כעילה להעברת המספנות מעכו לצור. על סוג הנכסים שהשאם ביקש לרכוש, על מי שמהם ביקש לרכוש ועל ניסיונות ההשתלטות שלו בעכו, ראה: אלעד (לעיל, הערה 39), עמ' 158-159, הערות 17-18; עת'אמנה (לעיל, הערה 16), חלק ראשון, ב, עמ' 171.
- 57 יאקות (לעיל, הערה 36), ד, עמ' 291-292.
- 58 G.R. Hawting, *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate A.D. 661-750*, Carbondale 1987, p. 81. השאם טען כי הח'ליפות זקוקה לכספים כמו שחולה זקוק לתרופה, ראה: אל בלאד'רי, אנסאב אלשראף, ו, 2, ירושלים 1993, עמ' 52.
- 59 א-טברי (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 1655; יאקות (לעיל, הערה 35), ד, עמ' 408, 889, 994; אל בלאד'רי (לעיל, הערה 56), עמ' 408; שעבאן (לעיל, הערה 8), עמ' 160-166; עת'אמנה (לעיל, הערה 16), חלק ראשון, ב, עמ' 167-169.
- 60 על ניצול תנאי השוק על ידי השאם לקביעת מחירים ראה: J. Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall*, London 1973, p. 349. ושם מסופר על השאם שקינא במושל שלו בעיראק, ח'אלד בן עבדאללה אלקסרי, ומנע ממנו למכור את התבואות לפניו, כי מכירה זאת עלולה היתה לגרום לירידה במחירי התבואות שלו. לאותו סיפור ראה: אלבלאד'רי (לעיל, הערה 58), עמ' 218; אבן אלאת'יר (לעיל, הערה 11), ד, עמ' 437; א-טברי (לעיל, הערה 11), עמ' 1658. על היחסים בין השאם לח'אלד אלקסרי, ראה: האוטינג (לעיל, הערה 58), עמ' 81-83.

הראשיות על דרכי הסחר במדינה. כך למשל הוא חידש את השוק הגדול בקיראן וחילק אותו לפי סוגי הסחורות והמלאכות השונות.⁶¹ שוק זה היה ממוקם בדרך המסחר שעברה בצפון אפריקה והמשיכה מזרחה אל פסטאט שבמצרים. גם בפסטאט הקים מערך גדול של שווקים, אשר נקרא קיסארית השאם והתמחה במכירת המשי (אלבו), שהסחר בו הפך להיות מונופול של השאם.⁶² השוק שהקים השאם באלמדינה, באמצעות דודו אבראהים בן השאם בן אסמאעיל שהיה אז מושל העיר, היה בנוי משתי קומות, הראשונה קומת מסחר, שמסוחריה גבה דמי שכירות, והשנייה קומת מגורים. שוק זה חסם את שאר השווקים והבתים בסביבתו, ונבנה על אף התנגדותם של תושבי העיר וסוחריה. כשהגיעה הידיעה על מותו של השאם לתושבי אלמדינה הם הרסו מיד שוק זה, שבנייתו גרמה להם עול.⁶³ שווקים אחרים הוקמו בתקופתו על ידי המושלים שלו בעיראק, כמו שוק השאם ברקה,⁶⁴ שוק יוסף בן עמר בחירה⁶⁵ והחנויות שבנה ח'אלד בן עבדאללה אלקסרי.⁶⁶ אפילו אשתו של השאם בנתה לעצמה שוק שנקרא על שמה (סוק אַם חכים) בדמשק.⁶⁷ על רקע ההתעניינות הרבה של השאם בענייני כלכלה ופעילותו הנמרצת בתחומי רכישת קרקע,⁶⁸ בניית שווקים וחיפוש משאבים בארץ, ובהתחשב בצורך שלו בעידוד הסחר והפצת התבואות מאחוזותיו הפרטיות,⁶⁹ אפשר להניח שהוא מצא לעצמו שטח נטוש בסמוך למרכז המסחרי של בית-שאן האמיית, קנה אותו והקים בו שוק. בבניית השוק, ניתן לשער, עסקו בנאים מקומיים שרכשו

- 61 אלבכרי, כתאב אלמג'רב פי ד'כר אפריקה ואלמע'רב, פריס 1965, עמ' 25-26. לדברי אלבכרי השווקים בקירואן החלו במסגד הגדול והסתיימו בשערי העיר. אורכם הסתכם בשני מיל ושליש המיל. לשוק היה גג אחד משותף לכל החנויות ובעלי המלאכה. על חלוקת השוק למקצועות שונים ראה: אלמקדסי (לעיל, הערה 36), עמ' 216.
- 62 אבן עבד אלחכם, פתוח מצר ואח'בארהא, י"ל 1922, עמ' 132; אלכנדי, ולאת מצר, ביירות [חש'ד], עמ' 95: עת'אמנה (לעיל, הערה 16), חלק ראשון, ב, עמ' 171.
- 63 א'סמהודי, ופאא אלופא באח'באר דאר אלמסטפא, ב, ביירות 1984, עמ' 749-753.
- 64 אל בלאד'רי (לעיל, הערה 56), עמ' 247.
- 65 שם, עמ' 395.
- 66 הוא בנה לחנויות אלה גגות מרעפים וגבס, ראה: אל בלאד'רי (לעיל, הערה 58), עמ' 165; הנ"ל (לעיל, הערה 56), עמ' 402.
- 67 יאקות (לעיל, הערה 36), ד, עמ' 108.
- 68 באחד הסיפורים על תאוותו של השאם לרכישת קרקע שלא ידעה גבול מסופר: 'כאשר ביקר במטע פרי השייך לאחד המנזרים והמטע מצא חן בעיניו, הציע לנזיר למכור לו אותו והתעקש על כך. הנזיר השתומם ואמר לו: אני מקווה שכל האנשים ימותו ותישאר רק אתה, כדי שרצונך יבוא על סיפוקו ברכישת העולם'. ראה: אל בלאד'רי (לעיל, הערה 58), עמ' 70; אבן עבד רבה (לעיל, הערה 25), ה, עמ' 210; עת'אמנה (לעיל, הערה 16), חלק ראשון, ב, עמ' 232, הערה 305.
- 69 אחד הממצאים המעניינים מאזור החנויות האלה בבית-שאן הוא חותם עופרת של קנקן דבש, הנושא את שמו של הח'ליף השאם, וייתכן מאוד שנשלח מאחוזותיו הפרטיות (חותם זה עומד להתפרסם על ידי המחבר). להשאם היו מחסני דבש באלהני ואלמרי, וכשביקש פעם דבש משם, נאמר לו שהעניים והחולים מלקקים אותו, ובתגובה ביקש שירחיקו משם את האנשים ושיאספו את הדבש וינעלו את דלתות המחסנים. ראה: אלבלאד'רי (לעיל, הערה 58), עמ' 16. אלהני ואלמרי הן שתי אחוזות של השאם על הפרת, ראה: הנ"ל (לעיל, הערה 58), עמ' 247. להשאם היו כמובן הרבה אחוזות אחרות כפי שמסופר למשל אצל: הנ"ל (לעיל, הערה 58), עמ' 29-30 (על אחוזה שלו שמכפילה את תבואותיה מדי פעם), 52 (על מטעי פרות), 71, 75 מסופר (על מטעי זיתים). על אחוזותיו בנהר א'רמאן שבעיראק ראה: אבן אלאת'יר (לעיל, הערה 11), ד, עמ' 436. עוד אחוזות היו לו ולבניו בסוריה, בלבנון (באזור העיר בעלבק) ובירדן; בחג'אז היו לו שטחי מטע בטאאף ומטעי פרי באלמדינה, ראה: עת'אמנה (לעיל, הערה 16), חלק ראשון, ב, עמ' 170-171.

ניסיון רב בבניית מסגדים וארמונות ואפילו ערים. במיומנות רבה הקימו בנאים אלה את השוק של השאם, ואף ידעו לתת לו צביון מוסלמי, על מנת להבדילו משאר רחובות החנויות של העיר, שהיו קיימים ביסודם כבר מהתקופה הרומית-הביזנטית. הצביון המוסלמי בא לביטוי בהצבת כתובות בשער השוק שכללו קטעי פסוקים מהקראן, ושנעשו בטכניקה של הכתובות המעטרות את הבניינים הקדושים לאסלאם. נראה שגם חזיתות החנויות עוטרו בסטוקו שבו צורות של גומחות (מחראבים?) - שלושה מהם השתמרו מעל פתחי החנויות.

לסיכום, בית-שאן ממוקמת בצומת דרכים חשוב בדרכי הסחר באזור א-שאם, סחר אשר החליפים האמיים דאגו לטפחו ולהשקיע בו, וכתוצאה מכך התנהלה במקום פעילות מסחרית ענפה בסוף התקופה האמיית. משום כך ביקש השאם לבנות שוק בבית-שאן - השקעה שמבחינתו היתה כדאית. וכך כמנהגו הוא בנה את השוק מכספו והשוק היה לשוק שלו, קרי הוא גבה ממנו מסים וקיבל ממנו הכנסות.

